

Милош М. Дамјановић*

независан истраживач

Оригинални научни рад

УДК 323.1(=411.16)(497.11Призрен)

DOI: 10.7251/SIC2306073D

ЈЕВРЕЈИ У ПРИЗРЕНУ ОД НАЈРАНИЈИХ ВРЕМЕНА ДО ХОЛОКАУСТА

Апстракт: Демографски, привредни, културни и историјски центар Метохије имао је дугу традицију мултиетничности и мултикултуралности. У њему су се генерацијама преплитале разне цивилизације, народи и конфесије. Парадигматично је да призренска чаршија као баштиник занатског и трговачког живота никада није имала организовану односно бројнију јеврејску заједницу. У разним историјским епохама само су ретки појединци и малобројне породице краткорочно или стално настањивале овај средњовековни урбани и архитектонски бисер, баш као и читаво подручје плодне Метохије. Упркос изостајању јеврејског институционалног живота у Призрену су се сукцесивно досељавали и у њему проводили одређени период живота многобројни Јевреји са простора Аустроугарске и југословенске државе. Својим професионалним умећем и друштвеним активизмом оставили су трајан и неизбрисив траг и значај за општи локални развој средине коју су својевољно или стицајем друштвених околности прихватили за своје пребивалиште. Њихово присуство оплеменило је различите сфере јавног живота, почевши од здравствених преко просветних до економских. У раду ће бити приказано хронолошко бивствовање и социјална улога ретких јеврејских становника града на Бистрици.

Кључне речи: Јевреји, Сефарди, Ашкенази, Призрен, Косово и Метохија, Србија, Југославија, Османско царство.

* milos_damjanovic@yahoo.com

Древни и постојани политички, верски, занатски и културни центар метохијске области у својој вишевековној континуираној динамичној прошлости запамтио је бројне етничке и верске елементе чији су се животни путеви укрштали у граду на Бистрици. Живо трговачко градско језгро било је стециште разноврсних цивилизација које су, према свом диверзитету, доприносиле богатству, садржајности и лепоти овог насеља. Свакако нај-уочљивија карактеристика Призрена у очима свих посматрача, случајних пролазника или путника намерника је његова мултикултуралност и мултиконфесионалност. Град надалеко познат по својим мистичним дервишким редовима чији обреди никога не остављају равнодушним и јединствено узвишеном црквеном наслеђу чији сјај не избледе ни зуб времена ни огањ злотвора, остао је непознат за јеврејско бивствовање у никад монотonoј прошлости његових житеља. Иако је присуство и живот Јевреја у Призрену био спорадичан, сукцесиван, неприметан и безутицајан на главне друштвене токове, овако маргинална и малобројна етничка заједница није егзистирала без остављања значајних трагова у градском развоју. Рад ће истражити и приказати живот и деловање Јевреја у Призрену од најранијих материјалних трагова до доба холокауста започетог на овом простору по освајању и окупацији Краљевине Југославије.

Присуство Јевреја на Косову и Метохији у прошлости било је занемарљиво, неприметно, спорадично и демографски симболично. Јеврејска заједница на овим просторима популационо се стабилизовала тек од средине XIX столећа и то искључиво у Приштини у којој је изградила своје комуналне облике живота. За неколико деценија, путем наталитета и миграторних кретања оформљена је јеврејска заједница и у оближњој Косовској Митровици која ће временом израсти у скупину довољно бројну и институционално способну. Ван ове две урбане средине на читавој осталој територији Косова и Метохије до судбоносних дана Другог светског рата никада није заживео масовнији јеврејски елемент. Мирнодопска раздобља која су му претходила па чак и период златног доба југословенског јеврејства између два светска рата није резултирао грандиозним насељавањем осталих косовскометохијских градова јеврејским живљем. Остала насељена места на Косову и Метохији, па тако и древни град Призрен,

упамтила су искључиво малобројне јеврејске досељенике, иначе препознатљиве по социјалној и географској мобилности, којима су неретко постали само краткорочна места пребивалишта. Упркос овим неповољним околностима, живот појединачних Јевреја на овим адресама значајно је оплеменио њихов развој и допринео генералном побољшању квалитета живота њихових грађана. Како је готово одувек било речи о високошколованим људима, стручном кадру и лицима интелектуалних профила то је њихово службено деловање у косовскометохијским градовима неизоставно водило напретку и изградњи јавних служби и ресурса којима су се користили становници датих места. Такве законитости олако можемо запазити и на примеру читавог низа јеврејских лица која су периодично настањивала Призрен у прошлости и уграђивала себе у његов организам.

Најранији трагови јеврејства на територији Косова и Метохије имају легендарни карактер хронолошки детерминисан за античка и палеобалканска времена док уједно просторно заобилазе Призрен и његову околину. Документарна потврда јеврејског битисања на овим просторима скопчана је са средњовековним раздобљем али такође ван призренског краја. Најранија потврда о животу јеврејских душа у Призрену датира из периода османске окупационе владавине. То је време када грађани Призрена уједно остварују контакт са Јеврејима и ван свог завичаја, широм пространог Османског царства густо начичканог мрежом јеврејске популације у водећим градовима Империје али и највећем броју балканских касаба. Додире са Јеврејима, али на тлу Свете земље, свакако је морао имати и некадашњи призренски митрополит, етнички Грк Софроније, који је због сукоба са призренским Србима напустио епархијски трон и касније постао јерусалимски патријарх Софроније V Јерусалимски (од 1771. до 1775. године).¹

¹ Недељко В. Радосављевић, „Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766-1878)“, у зборнику: *Историја и значај Призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)* (Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Призренска богословија Св. Кирила и Методија / Центар за црквене студије, 2013), 9-27.

Почевши од XIX века извори првенствено путописног карактера везују за Призрен незамисливо бројну јеврејску популацију. Како потврду о тако фасцинантно великом броју Јевреја за локалне стандарде не проналазимо у другим врелима, нарочито не онима примарне валидности, неминовно се намеће резервисаност наспрам таквих података. Њихова фактографска непоузданост може бити плод неакрибичности и немарности аутора који су на уму имали шире територијалне и административне целине (Призренски санџак, Призренски вилајет) унутар којих би такав број био реалан и могућ с обзиром на оближња места (Скопље, Приштина) која су пружала кров над главом десетинама јеврејских породица. Такви источници без чврстог упоришта и ослонца, не прошавши кроз критички филтер раширили су своју садржину и у саопштењима изнетим у стручној литератури и публицистици. Упркос томе, определили смо се да их с разлогом консултујемо и у наставку текста изнесемо њихове информације. Крајем тридесетих година XIX века путописац и лекар пећког паше Јозеф Милер, који је неколико година провео у Метохији (Пећ, Ђаковица, Призрен), забележио је присуство малог броја јеврејског становништва у том крају.² Овај исказ делује сасвим веродостојно јер савремена грађа не сведочи опонентно.

Француски конзул Емил Виету навео је да је 1866. године у Приштини живело 1.000 Јевреја, а у Ђаковици чак 600. Постојање Јевреја још раније у Призренском санџаку, у свом извештају из 1855. године доноси аустријски конзул Милер. С друге стране на основу извештаја из Призрена од 14. јуна 1880, конзул Валдарту наводи постојање само двојице Јевреја у овом граду. Сагласност са оволиким бројем приштинских Јевреја налазимо и у извештају грофа Андрашија (1823 – 1890) од 17. марта 1877. године у коме стоји да у Приштинском санџаку живи 1.000 Јевреја. Маренин наводи да је у Приштинском санџаку, у митровачкој, гњиланској и прешевској кази 1899. године живело 1.500 Јевреја; у Пећком санџаку у казама Бера-

² Славиша Д. Недељковић, „Етничка и конфесионална структура становништва Косова и Метохије у првој половини 19. века“, у зборнику: *Историографија и савремено друштво. Тематски зборник радова* (Ниш: Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, 2014), 162-176.

не, Трговиште, Пећ и Ђаковица око 650 Јевреја, док је у призренској, тетовској и гостиварској кази било свега 300 Јевреја.³ Ови конзулски извештаји делују парцијално објективно. С једне стране приметно је предимензионирање демографске слике Јевреја у Приштини, а нарочито у Ђаковици, где никада пре нити касније ни приближно није регистрован толики број следбеника јудаизма. С друге стране вести о бројности Мојсијеваца у периферним и рубним деловима поменутог подручја остављају утисак већег степена веродостојности, мада је и код њих реч о удесетостручавању имајући у виду одударане од сведочења која нам пружају оновремени званични османски извори.

О Јеврејима на Косову и Метохији у периоду османске окупационе управе, оставио је податке, проистекле из студиозних истраживања и чувени јужнословенски етнограф, славист и фолклорист јеврејског порекла Фридрих Саломо Краус (1859 – 1938), коме је за периодично гласило „Антропофитеја“ одао признање чувени психолог Сигмунд Фројд (1856 – 1939), оценивши да се ради о „...незамењивом оригиналном делу за све што се тиче полног живота разних народа...“⁴, а који је и сам једно време сарађивао са њим у уређивању овог годишњака.⁵ Овај неуморан настављач Вука Ст. Караџића (1787 – 1864) је успео сакупити изузетно богату збирку фолклорног материјала, претежно везаног за Јужне Словене.⁶

³ Čedomir Prlinčević, „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine“, *Glasnik Muzeja Kosova*, XV – XVI (1987): 121-142; Redjep Shkrielj, „The Jews in the Kosovo vilayet (1877-1912)“, in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)* (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 101-113; Биљана Вранићи, „Једини остаци материјалне културе Јевреја у Приштини – сепулкрални“, *Гласник груштва конзерватора Србије*, 18 (1994): 189-191.

⁴ Miodrag - Miša Vujović (pr), *Frojdov život snova* (Beograd: Izdavačka agencija „Riznica“, 2010), 131.

⁵ Душан Иванић (пр), *Срби у Лајпцигу* (Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“ / Народна библиотека Србије, 2012), 186.

⁶ Peter Horwath, Miroljub Joković, *Friedrich Salomo Krauss (1859-1938). Folklorista, etnograf, seksolog* (Beograd – Novi Sad: Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost / Izdavačko preduzeće „Joković, Inc“, 1992), 68, 70. Српски конзул у Скопљу Владимир Карић (1848-1894) препоручивао је 1890. године свом надређеном колеги, министру спољних послова Стојану Новаковићу (1842-1915) Крауса за ангажовање на заступању српских националних интереса у иностранству кроз рад на пропагандном издаваштву: „Ја мислим да би требало да нађемо некога туђинца од имена и ми, да овуда прође и да напише што

Краус је дошао до сазнања да је османлијска Влада 1897. године, у полу-тајности населила у Призренски пашалук неколико хиљада Јевреја принуђених да напусте Руско царство.⁷ Нушић почетком XX столећа истиче да се 50 породица руских Јевреја настанило у Приштини, али да су након само две године сви изумрли, што делује доста мистериозно и рационално необјашњиво.⁸ Порта је у Косовски вилајет послала 1890. године око 300 руских Јевреја, одбивши њихову молбу за насељење у Палестину. Према османским изворима, у Приштини је 1878-1879 године било 50 Јевреја, који су имали синагогу и школу, а следеће 1880. године тамо је живело 62 Јевреја, а у суседној Митровици 54. Нешто више од деценију касније, 1893-1894 године у Приштини је живело 304 Јевреја, од чега по 152 мушких и женских, а око 1900. године 179 мушкараца и 183 жена.⁹

За османско доба везује се и настањење првог ашкенаског Јеврејина у Призрен. Његово досељење није било самоиницијативно већ базирано на пословној понуди. Наиме, како је декадентно Османско царство већ хронично запало у свеопшту кризу и било на издисају крајем XIX столећа, то је расла потреба за експертима свих типова који су се могли пронаћи на европском Западу. За разлику од повољнијих прохујалих времена када су Османлије биле на врхунцу моћи и својеврсна глобална сила XVI века, где су хеџими, апотекари, разноврсне занатлије и уметници проналазили гостопримство и неретко били регрутовани од самих шпанских Јевреја изгнаних са Иберијског полуострва, дотле је суморна свакодневица османског друштва у његовој деветнаестовековној еклипси сведочила дефицит у ординарним струкама, остављајући потребе становништва неутаживим.

у нашу корист. Ја мислим да би се *Dr. Friedr. Krauss* примио за добру плату. Он је мало бољи од Гопчевића а чивутин је. И ако нема уважења код Јагића, он се опет с приличним успехом протурга“. На Карићеву сугестију Новаковић није гледао најпријазније, јавивши му да: „*Радо бих учинио предлог за Фр. Крауса, кад он не би био такав какав је. У осталом ја га мало познајем, а за људе које мало познајем не смем узимати одговорност и чинити предлога*“. Види: Михаило Војводић, Стојан Новаковић и Владимир Карић (Београд: Издавачко предузеће СЛЮ, 2003), 403-5, 407-8.

⁷ Лаза М. Костић, *Срби и Јевреји* (Нови Сад: с. н, 2003), 177.

⁸ Бранислав Ђ. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)* (Београд – Приштина: Просвета / Јединство, 1986), 79.

⁹ R. Shkrielj, *The Jews...*

Тиме треба објаснити и ангажовање првог школованог лечника из Европе у граду на Бистрици чији су резиденти робовали сујеверју и плаћали данак сиромаштву и игноранцији. Из ривалске Црно-жуте монархије доспео је у Призрен интервенцијом Порте један Ашкеназ о чему нам савременик, учитељ Петар Костић (1852 – 1934) преноси: *„Године 1885 дође за општинског лекара у Призрен свршени студент медицине у Бечу Хофман, по народности Јеврејин. И он бејаше веома искусан лекар и акушер, те је многе спасавао од смрти, који су његове савете слушали. А како је наш свет, нарочито мухамеданци, врло мало давао значај лекарској помоћи, те би Хофмана звали при издисају болесника, Хофман би им рекао: „Кад је требало да зовете мене, ви сте звали попа; а кад треба да зовете попа, ви сте звали мене. Зато спремајте болесника за у Шукле.“ Тако се звало место где су се сахрањивали православни Срби до ослобођења Призрена 1912 године“.*¹⁰

Истовремено, богата природна налазишта хромне и других руда у призренској околини била су атрактивна за јеврејски капитал и постајала предметом пословног интересовања богатих капиталиста из Солуна који се укључују у њихово активирање. Браћа Алатини су закупили рудник Ново Брдо, који су напустили због брзе неисплативости, као и четири хромна рудника у Сиринићу, одакле се руда сносила у Качаник и даље на солунску пијаци, пред стране купце. Друштво „Алатини“ је експлоатисало хромну руду и у приштинској околини. Такође, концесију за експлоатацију рудника код Ораховца добио је неки солунски Јеврејин, али је овај рудник радио само годину и по дана током 1907-1908 године, пошто је рад морао бити обустављен због уцена локалних Арнаута. Поменути јеврејски власник рудника је експлоатисао хром и у Штрпцу и Врбештици.¹¹

¹⁰ Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)* (Скопље: s. n, 1933), 166.

¹¹ Краткотрајан рад рудника у Ораховцу могуће да је довео до професионалног ангажмана и неких Јевреја са стране, јер је тиме могуће објаснити да се у оближњем Призрену управо 1908. године родио ашкенаски Јеврејин Мирко (Бела) Фишер (1908 – 1944/45). Мирко Фишер као житељ Новог Сада настрадао је у логору Аушвиц. Види: Павле Шосбергер, *Јевреји у Војводини. Кратак преглед историје војвођанских Јевреја* (Нови Сад: Прометеј, 1998), 373.

Већински становници Призрена како хришћани (Срби, Цинцари, Грци) тако и муслимани (Арнаути, Турци, Цигани, исламизовани Срби) без обзира на само изузетно коегзистирање са ретким јеврејским суграђанима, остваривали су жив однос са Израелићанима ван свог завичаја, у оближњим регионалним центрима и дубљој унутрашњости Балкана куда их је водила печалба. Политички мотиви умели су бити покретач саобраћања са утицајним фигурама из тог света, каква је у то време био британски премијер Бенџамин Дизраели. Призренски Арнаути, поглавито њихови поглавари и прваци, поведени политичким, економским и национално-верским интересима контактирали су након оснивања Призренске лиге 1878. године и са угледним британским државником јеврејског рода, лордом Биконсфилдом. Првог дана заседања Берлинског конгреса 13. јуна 1878. године, скадарски комитет Призренске лиге послао му је Меморандум, у коме је истакнуто да су Арнаути једини народ на Балкану без ичије заштите на Конгресу, да немају сопствену владу, да не желе да их заступа османска власт јер су самосвојан народ са сопственим језиком и традицијама, који је, иако припада различитим вероисповестима, задржао свест о заједничком пореклу. Након овог писменог обраћања, 20. јуна обратили су му се и представници Централног комитета Лиге, другим Меморандумом у којем су истакли жељу за аутономијом унутар Османског царства.¹²

Обострани и континуирани контакти за исходиште су имали пенетрацију јеврејског садржаја и етнонима у лингвистички свет ондашњих призренских житеља. На ширем подручју Старе и Јужне Србије локално србофоно становништво и службеници државе Србије у Османском царству Јевреје су називали осим поменутих термином и турцизмом „*Ја(х)уги*“.¹³ У употреби је био још један синоним, библијских изворишта, што видимо из примера призренског свештеника Диме Парле са почетка XIX столећа, кога је паства због среброљубља и претеране сервилности османским представницима власти, прозвала „*поп Југом*“. У пејоративне сврхе исто

¹² Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас* (Београд: Издавачко предузеће СЛЮ, 2001), 95-6.

¹³ *Споменица педесетогодишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921* (Београд: s. n, 1925), 163.

становништво служило се и још једним турцизмом – „*Чифут*“. Изгледа да се овај термин употребљавао за означавање непожељних личних особина – ускогрудости, тврдичлука и себичности, због којих је зарадио надимак „*Чифу(т)че*“ неки Призренац Хаџи Васиљ Ђорђевић.¹⁴ Независно од језичке конотације, српско становништво Косова и Метохије, изложено неподношљивој исламској пресији и терору, није изградило негативне мисаоне конструкције према јеврејском народу, судећи макар према изјави једног неименованог Пећанца, српског „*коџа баше*“, с којим су половином XIX stoleћа имале прилику разговарати две британске даме на пропутовању кроз дивљи и непоћудни османски Балкан: „*Ја сам био у слободној Србији. Ја сам слушао како образовани људи говоре. Ја знам да човек није рђав с тога што је ове или оне вере. Ја пристајем да Мусломанин има своју џамију, да Јеврејин има своју – (како ти оно велиш Катарина?)*“ (учитељица Катарина Симић – прим. аутора).¹⁵

У Призрену су у последњим деценијама османске управе боравили и радили инострани јеврејски поданици, што је био случај са двојицом дипломата, службеника аустроугарског конзулата у граду на Бистрици. Јеврејског порекла био је покатоличени службеник конзулата у Призрену Алфред Рапапорт (1868 – 1946), који је спроводио политику потискивања и сузбијања српског утицаја, те слабљења српских интереса на просторима Старе и Јужне Србије. С тим у вези, биле су и његове активности скопчане са покушајем онемогућавања боравка у Османском царству значајног српског националног радника са тих простора, револуционара Богдана Раденковића (1874 – 1917).¹⁶ Овај заступник аустроугарских интереса на Балкану јавно је говорио и писао да у Призрену нема ниједног Србина, а приликом настојања Србије да отвори конзулат у овом граду, крајем 1899. (*sic!*) године у више наврата обавештавао је Агенора фон Голуховског (1812

¹⁴ Петар Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)* (Београд: s. n, 1928), 26, 88; П. Костић, *Просветно...*, 160, 171.

¹⁵ Георгина Мјур Мекензи, Аделина П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* (Београд: Luxphoto / Rotary club Beograd – Singidunum, 2007), 315-6.

¹⁶ Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић (1874-1917). Судбина једног српског националисте* (Београд: Историјски институт, 2018), 174.

– 1875) о револтираности локалних Арнаута изазваних вешћу о томе, те о њиховој намери да се телеграмом жале Порти.¹⁷

Још један аустроугарски дипломатски службеник могуће јеврејског порекла био је распоређен у призренском конзулату. Радило се о извесном Јелинеку, који је такође у складу са својом позицијом агитовао против Србије и Црне Горе, а у прилог аустроугарских интереса на Балкану.¹⁸ Аустроугарски конзул у Призрену, Јелинек, кога Богумил Храбак представља као однарођеног Чеха, службовао је на Косову и Метохији у годинама крупних и значајних војно-политичких и пратећих дипломатских активности великих сила и балканских народа, које су пресудно утицале на будући политички изглед полуострва. Руско-турски рат и ратови балканских народа против Османлија 1876-1878 окончани су османским крахом и руским

¹⁷ Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима* (Београд: Чигоја штампа, 2006), 131, 135. Још раније, на почетку године код свог шефа се заузимао за тада већ разрешеног архимандрита и игумана манастира Дечани, смутљивца, интриганта и проневереника Јоаникија. У извештају који је послао министру спољних послова, Рапапорт саопштава да је овај раскалашни духовник понудио средином јануара 1899. године своје услуге аустроугарском конзулату у Призрену, наглашавајући да је манастир „важно тежиште великосрпске пропаганде“ о чијем тајном раду нема поузданих обавештења. Рапапорт је сугерисао прихватање Јоаникијеве понуде, иако би као православни Србин могао да појача иначе присутну аверзију Арнаута према Србима. Даље је истицао да је због важности манастира, његове интелигенције и способности потребно да буде искоришћен, како би се скинуо „вео који је до сада прекривао великосрпске интриге и словенско-арбанашке односе у севернозападном углу Косовског вилајета“. Рапапорт се у исто време заложиио за Јоаникија да буде примљен као конфидент и да му се, ако то буде захтевао, одобри одређена новчана трансакција за пружене услуге. Голуховски је већ 22. фебруара одобрио Рапапортевљев предлог, али је овај јављао да услед новонасталих прилика није успео да се непосредно са Јоаникијем споразуме око предвиђене сарадње. Јоаникије је послао свог секретара Јоакима, који је Рапапорту предложио да Аустроугарска исплати манастирске дугове и преузме манастир. Такође је молио да конзулат помогне и примање око 50 младих људи из Дечана и околине на школовање у манастире на територији окупиране Босне и Херцеговине, одакле је иначе био родом његов надређени, бивши настојатељ манастира Дечане. Још је затражио да се Јоаникијева поверљива преписка шаље дипломатском поштом царско-краљевског конзулата. Рапапорт је понуду о преузимању манастира одбацио као нереалну, предложивши да се Јоаникију као једнократна помоћ исплати 40-50 наполеона, а да ће висина будућих даровања зависити од вредности обавештења која им буде достављао. Рапапорт је оценио да је Јоаникије одан Аустроугарској и истакао да би „лако могао наступити моменат, као на пример тајне припреме Црногораца и Србијанаца, у којем би контакт са Јоаникијем био од велике вредности“. Види: Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање* (Београд: Чигоја штампа, 2007), 65-7.

¹⁸ P. Imami, *Srbi...*, 201.

преласком преко Дунава. Санстефански мир, на чије је потписивање Висока порта била приморана, предвиђао је стварање Велике Бугарске, као руске продужене руке на Балкану, што је узнемирило политичке кругове на Западу, који су реаговали контрамерама с циљем ревидирања по њихове интересе неповољног мира. Јелинек је с тим у вези Бечу преносио рефлексије мировног споразума на косовскометохијско становништво.¹⁹

¹⁹ Богумил Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878-1881* (Београд: Аутор, 1998), 9-10, 13, 44-5. Већ 30. априла 1878. године извештавао је да су одредбе овог мира које су се односиле на територијално проширење Србије, Црне Горе и Бугарске изазвале међу Арнаутима Призренског санџака највеће огорчење и незадовољство. Јелинек је сматрао да се бунтовнички покрет могао угушити у клици ако би се Призрен, Ђаковица и Пећ посели одговарајућом војном силом. Истовремено је извештавао да арнаутски католици, ништа мање од православних Словена, с великом забринутости очекују даљи развој политичких догађаја, те да сву своју наду полажу у Европу, која би средила хаотичне административне и правосудне прилике овога краја и створила им с новим поретком ствари сношљивији опстанак, у најмању руку безбедност живота и имовине. Оваквим држањем, Јелинек је помишљао да би војне трупе његове земље могле да успоставе ред на Космету. Јелинек је најбрже могуће извештавао Беч о најактуелнијим догађајима на Космету, што је учинио и 18. јуна 1878. године непосредно по доношењу одлука на оснивачком конгресу Призренске лиге. Том приликом јавио је о класној и регионалној структури конгресиста, њиховом расправљању о Источном питању са позиција арнаутских и муслиманских интереса, држању католика и њиховом апелу Порти, притиску на призренске Србе да искажу лојалност Порти, као и о изradi адресе за Берлински конгрес. Према његовим сазнањима, неки су конгресисти, не уздајући се у помоћ са стране, планирали проглашавање кнежевине Албаније и дизање масовног оружаног устанка ради очувања старих земаљских граница, првенствено према Србији и Црној Гори. Јелинек је запазио да је покрет који стоји иза оснивања Лиге потеклао из народа, али да бројне индиције указују да су први импулси за конкретно оснивање Лиге као организације потекле од британске владе, намерне да Арнауте искористи у случају да рат против Русије буде неизбежан или употреби у случају каквих других политичких циљева, као и да спречи онај правац покрета који би био непријатељски окренут према њој савезничкој турској влади или водио слабљењу њеног ауторитета. Британци су за такве евентуалности обезбедили новац, оружје и муницију. Августа исте године Јелинек је извештавао да даље држање Комитета и муслимана лежи у овом тренутку највероватније у рукама старог шејха Мустафе из Тетова, који ужива непоколебљиво и безрезервно поверење муслиманског живља. Јелинек је сведочио и о убиству телеграфисте султановог комесара, мушира Мехмед-Али паше (1827 – 1878) које се збило у Призрену. Телеграфисту, родом Грка из Једрена, убио је с леђа један припадник групе од 150 наоружаних муслимана предвођених Халим-агом, Уксин Берешом, Реџеп-агом и Ибрахим-агом који су се окупили испред зграде Комитета у жељи да конферишу са представницима града Призрена - Хаџи-Омер ефендијом, Муртеза-ефендијом и Шабан-агом. За време тих разговора четворица из масе наоружаних муслимана удаљила се са скупа и пошла према кафани на тргу Миращ где се налазио неуобичајено велики број гостију, 150 до 200 муслимана. Док је прилазио кафани, један од те четворице извршио је убиство телеграфисте и био заштићен од руље, која га је сакрила тако да читав одред заптија под заповедништвом једног бимбаше није могао да га пронађе.

Са још једним Јеврејином, конзулом Аустроугарске у оближњој Косовској Митровици Цамбауером у неколико наврата у поменутом месту и суседној Приштини састанчио је и тадашњи митрополит рашко-призренски Нићифор Перић (1862 – 1918), коме је по доласку у град на Ибру 1907. године, у знак добродошлице конзул послао свог драгомана. Том приликом духовник је дипломати скренуо пажњу на тежак положај српске раје и несносно држање Арнаута, на шта Цамбауер није имао речи утехе и охрабрења, не обећавајући никакву заштиту, изговарајући се „*да са ове стране Шар-планине, по договору мирцштетском, нема рефорама и да је та ствар остављена Турцима и влади коју он представља, и да је учињено нешто, али што резултата повољних нема да то они нису криви него турска неискреност*“, те да се стање не може изменити „...*докле год Арнаути буду овакви какви су, и докле се год у овим крајевима буду оваква питања решавала не језиком и пером већ арнаутским оружјем*“.²⁰

Посебну категорију јеврејског становништва на Косову и Метохији у османско доба чинили су исламизовани Јевреји – мамини (донмеси), припадници верске заједнице донме, чије постојање у османској државној служби на Косову и Метохији бележи Нушић почетком XX века. Утицајан члан ове групације Назим-бег у више наврата водио је политичке разговоре са српским виђенијим људима међу којима је било и Призренаца и уједно конферисао по косовскометохијским варошима.²¹

Овај злочин требало је да радикализује масе и изазове избијање општег устанка, а према неким гласинама био је то видљив акт завере, чије је извођење одлучено на збору на истом тргу 24. августа. Конзул Јелинек није могао знати да су конци завере водили у сам Цариград. Подбуњивачи су се надали да ће војнички строг Мехмед-Али паша да предузме репресивне мере које би већ радикализоване масе изазвале на отпор и даљу спиралу насиља. У случају таквог сценарија, планирано је заузеће конака на јуриш, заробљавање Мехмед-Али паше и приморавање да прихвати команду над нередовним трупама, које би одмах биле позване под оружје. Овакав план завереника Јелинек је прокоментарисао речима: „*Ново издање приче о Хафиз-паши у Босни!*“.

²⁰ Милић Ф. Петровић (пр.), *Документи о Рашкој области 1900-1912* (Београд: Архив Србије, 1995), 150-1.

²¹ Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 79. Истакнуту политичку улогу на овим просторима имао је њихов знаменити припадник др Назим-бег (1870-1926). Овај турски националиста, један од оснивача револуционарног младотурског покрета, члан комитета „*Јединство и напредак*“, директор болнице у Солуну и посланик у цариградском парламенту неретко је одржавао контакте са водећим српским јавним радницима са Косова и Метохије, попут Богдана Раденковића, Милана Чемерицића (1877 – 1940) и других, са којима је разговарао

Срдачни и пријатељски односи између Призренаца и Јевреја испуњени разумевањем и захвалношћу настављају се и по друштвено-политичком преврату оличеном у смени османског, шеријатског система новим српским властима након војних победа извојеваних у Балканским ратовима у освиту XX века. Балкански ратови 1912-1913 и њихов исход отворили су ново поглавље у животу косовскометохијског становништва укључујући и оно јеврејско. У војскама свих зараћених страна изузев црногорске узели су учешћа и мобилисани јеврејски поданици. У редовима српске армије ратовало је много јеврејских војника од којих су бројни оставили своје кости на фронту и положили своје младе животе, неретко показујући несвакидашњу храброст. Солидарност и поштовање према јеврејским борцима исказали су и ценили високи достојанственици српске цркве на Косову и Метохији, па је бивши рашко-призренски епископ Нићифор био међу српским угледним личностима које су изјавиле саучешће породици погинулог ратника Аврама Ј. Саса (1879 – 1913).²²

о питањима која су се тицала тих простора и њиховог становништва, као што су она о активностима српских четника и избору рашко-призренског митрополита. Назим-бег је био идејни творац и заговорник јудео-муслиманског пројекта насељавања босанских и других муслимана и европских Јевреја на тло Македоније и Космета, противећи се ционистичким замислима повратка Јевреја у библијску отаџбину. Овај план Назим-бега на крају није дао видне резултате, сем што се изванредан број босанских муслимана током 1909. и 1910. године настанио на Космету и у Македонији, за које је домаћин купио земљу. За разлику од њих, Јевреји нису били сагласни са таквим намерама високог османског дужносника, па се нису оствариле могућности досељавања нових Јевреја на Космет. Овај пројекат тежио је да додатно наруши равнотежу хришћанског и муслиманског народа у корист ових других и угрози безбедносну ситуацију српског живља, које је већ дуго било у закрвљеним односима са арнаутским суседима, са којима су само периодично и територијално ограничено склапали бесе којима су регулисали односе на мирољубивим начелима, што се највише дешавало у селима гњиланског краја током 1906. и 1907. године. Током 1909. године Назим-бег је данима конферисао по косметским варошима, агитујући међу Турке и Србе за уставност, убеђујући их да су „*сви они равноправни синови једног народа*“, док је Арнаутима саветовао да сами уведу ред у своје крајеве, да их у противном, не би притисла Аустрија. О томе види: Б. Вучетић, *Богдан...*, 202-3, 241; Марк Мазовер, *Солун град духова. Хришћани, муслимани и Јевреји 1430-1950*. (Београд: Досије студио / Београдска отворена школа, 2017), 250; Aleksandar R. Miletić, Belul Beqaj, Srđan Milošević, *Albansko-srpske bese 1906-1907. Model suživota srpske i albanske zajednice na Kosovu* (Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog, 2019), 25; Андреј Митровић (пр), *Милан Ракић. Конзулска писма 1905-1911* (Београд: Просвета, 1985), 345.

²² Milica Mihailović, „Arhivska građa o Jevrejima Beograda u Prvom svetskom ratu iz Arhiva u Lavovu“, *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, 10 (2015): 71-122.

Победоносно напредовање српске војске наишло је на отпор Арнаута који су у Љуми дигли устанак. У гушењу Арнаутске побуне узели су учешћа и неки јеврејски војници српске армије – редов IV прекобројног пука Рафаило Финц (1884 – 1915) и редов I прекобројног пука Рахамим Ц. Јосифовић.²³ Када је септембра 1913. године избила албанска побуна у Призренском и Дебарском округу, жар за коначним обрачуном са вековним непријатељем, иако рањеног и болесног, одвео је познатог јеврејског активисту и ционисту Давида Албалу (1886 – 1942) у само жариште борбе: „Из те побуне свагда је препричавао детаљ како код Љум-куле за мало што није био погођен куршумом из једне арнаутске заседе. Али је овог пута срећом био поштеђен“.²⁴

На Косову и Метохији су током ових ратова завршили многи јеврејски војници – централну амбуланту у Призрену за време Другог балканског рата водио је резервни санитарски капетан 1 класе, трупни лекар 12 пешадијског пука 1 позива Моша-Букус Алкалај (1878 – ?), а командир болничке чете у Призрену био је капетан 2 класе Рафаило Алфандари.²⁵ Значајну историјску и документарну вредност из овог периода имају фотографије косовскометохијских градова и становника, за чији настанак можемо захвалити једном иностраном Јеврејину. Маја 1913. године на Косову и Метохији су прокрстарили фоторепортери и кинематографи у служби јеврејског банкарера и филантропа из Париза Алберта Кана (1860 – 1940) сачини-

²³ Милош М. Дамјановић, „Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата“ у зборнику: *Државност, демократизација и култура мира. Тематски зборник радова* (Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2015), 109-129; *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912-1918* (Београд: s. n, 1927), 33, 150; Milos Damjanovic, „The Jewish presence in Kosovo and Metohija during The Balkan wars and WWI“ у зборнику: *Меѓународна научна конференција Балканот: луге, војни и мир. Материјали од меѓународног научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја* (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 323-340.

²⁴ Paulina Lebl Albala, *Vidov život. Biografija dr Davida Albale* (Београд: Aleksandar Lebl, 2008), 80.

²⁵ Александар Гаон (ур), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон* (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 11; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Александар С. Недок, *Балкански ратови 1912-1913. Рад српског војног санитета* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2012), 128-9, 233, 244-5, 235, 263; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Srbiji* (Београд: Čigoja štampa, 2012), 15; M. Damjanovic, *The Jewish presence...*

вши 94 колор фотографија са призорима Грачанице, Приштине, Липљана и Призрена.²⁶

Након што су новоосвојене области по окончању рата прикључене српској држави, власти у Београду су у више фаза предузеле изградњу уставног поретка и конституисање локалних органа власти на ослобођеном подручју, не успевши да у потпуности заврше започету правну и институционалну хомогенизацију ових крајева са матицом услед скорог избијања Великог рата. Брига о изградњи и јачању нових делова земље тешко погођених вишевековном рђавом управом и запостављеношћу османских власти огледала се и кроз кадровско оснаживање постојећих и новоосниваних малобројних и недовољно функционалних јавних установа. У том циљу, упућивани су на рад у државним субјектима на Косову и Метохији службеници из преткумановских делова државе, међу којима су били и неки ретки Јевреји. На тај начин у Призрен је доспео др Исидор Георгенбергер који је од 1913. до 1915. године као хонорарни наставник обављао дужност школског лекара гимназије у Призрену.²⁷

Са српском војском, цивилима и чиновништвом преко Косова и Метохије и Албаније повлачио се и велики број јеврејских поданика, службеника и ратника, али и заробљених јеврејских војника аустроугарске војске. Могуће је да је као аустроугарски заробљеник Албанију са српском војском прешао и румски Јеврејин Виктор Розенцвајг, судећи по несигурним

²⁶ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Robert Elsie, *Albania and Kosovo in color 1913. The autochromes of the Albert Kahn collection* (Tirana: Skanderbeg Books, 2008).

²⁷ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину* (Скопље: с. п, 1938), 11-2; П. Костић, *Просветно-културни...*, 55. Руски Јеврејин Георгенбергер је био ожењен најпре Серафином, а потом Амалијом Хохберг. Имао је ћерку Аделу рођену 7. децембра 1911. или 1912. године у Грозду и сина Бењамина рођеног 14. августа 1921. године у Сарајеву. Види: Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), Фонд Управа града Београда (у даљем тексту УГБ), Картотека житеља града Београда и Земуна (у даљем тексту КЖГБИЗ), *Агела Исидор Серафина Георгенбергер, Бењамин Исидор Амалија рођ. Хохберг Георгенбергер; Adela Isidor Serafina Georgenberger*. У периоду између два светска рата Адели је завичајна општина била Котор, била је неудата, као приватна чиновница живела је у Новом Саду, а затим у Београду у Грачаничкој улици бр. 11 код Витковић Марка где се пријавила 15. априла 1936. године, да би се 28. новембра 1939. године пријавила код Зојинчић Петра у Космајској 33. Преживела је холокауст и после Другог светског рата живела у Београду све до 1951. године када се одселила за Сарајево. Бењамин је био нежењен студент медицине у Београду где се 11. новембра 1940. године пријавио код Решетић Ђаула у Дурмитарској 17.

вестима које су допрле до његовог брата, који је у дневнику 27. јануара 1916. године записао: „Ако ваља оба двоуму вјеровати (а обоје заслужују, да им се вјерује), могуће је то само тако, ако закључимо, да су у близини Крушевца ипак још биле српске чете, на које је Виктор наишао, па су га оне одвеле собом даље, преко Призрена“.²⁸ Са Србима су се маршрутом која је водила преко Косовске Митровице, Приштине, Косова поља и Призрена до границе са Албанијом, повлачили и чувени светски микробиолог и серолог, покатоличени пољски Јеврејин Лудвик Хиршфелд (1884 – 1954) и његова супруга Ханка, који ће се у својој каснијој, узбудљивој, живописној и трагичној аутобиографији дотаћи и ове животне епизоде, описујући прелазак преко Косова и Метохије као нешто незаборавно, сведочећи о свеprisутном плачу народа и војске који се слио на ово свето српско место.²⁹ Својевремено српски министар финансија и политичар јеврејских корена Вукашин Петровић (1847 – 1924) записао је о тим преломним данима у својим мемоарима да је до Призрена „повлачење наше војске ишло како-тако. У Призрену је наступио герут, расуло. Ту се одступање претворило у право бекство... Бежало се без душе и без средстава“.³⁰

Док је српска војска пружала отпор агресорима и у последњим данима постојања српских власти у држави, неки Јевреји су службовали на Косову и Метохији или се из професионалних разлога задржавали на том терену, како се маса изнемоглих и уморних бранилаца сливала на Косово. На Косово и Метохију је са српском војском доспео и благајник Резервне лесковачке болнице, резервни нижи војни чиновник 1. класе Моша Ј. Меворах који се повлачећи обрео у Подујеву, Приштини, Штимљу, Сувој Реци, Журу и Призрену³¹, а пешадијски наредник Исак А. Албахари (1878 – 1918)

²⁸ Ненад Митров, *Дневник (1914-1917) (1937-1940)* (Нови Сад: Градска библиотека, 2014), 156-7.

²⁹ М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Лудвик Хиршфелд, *Историја једнога живота* (Београд: Српска књижевна задруга, 1962), 8, 53, 61, 64-70, 72; А. Гаон, *Знаменити...*, 248-9; Aleksandar Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије и Црне Горе, 2003), 228; Ж. Lebl, *Јевреји у Србији...*, 15-6; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*

³⁰ Слободан Турлаков (пр), „Мемоари Вукашина Ј. Петровића“, *Споменик Српска академија наука и уметности*, 16 (2009): 77.

³¹ Данило Шаренац, „Дневник са пута евакуације од дана 23. окт(обра) 1916. чиновника Моше Мевораха“, *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska града*, 10 (2015): 123-144.

неизлечиво је повређен гранатом у Призрену.³² У Призрену су после повлачења српске војске остали неки Јевреји Ароести и Симон, по свему судећи Београђани, о чијој судбини су се распитивали забринути рођаци.³³ Услед изнемоглости, при повлачењу у Призрену је остао Хајим Нафтали Каријо (1860 – 1916).³⁴

И на ширем простору Косова и Метохије и у граничним крајевима са Албанијом, као и на албанском фронту службовали су многи јеврејски војници Црно-жуте монархије, где је био распоређен и Јосеф Конфорти (1893 – 1979) из Травника³⁵, где је марта 1917. године оболео од маларије.³⁶ На граници према Албанији служио је аустроугарску војску и чувени будући књижевник Исак Самоковлија (1889 – 1955).³⁷ На албанском фронту ратоваће многи мађарски Јевреји у војним редовима Дунавске монархије. Међу њима били су: пешадинац, логистичар, припадник 23. ловачке јединице Антал Розенберг; водник службе рачуноводства Еде Робичек; пешадинац, жандарм, припадник 11. националне одбране Селиг Содем Рот; пешадинац Мендел Лесергелд; пешадинац, припадник 31. националне одбране Мор Гутман; пешадинац Јакаб Фишер; пешадинац Шандор Енгел; припадник 5. планинске артиљерије Емил Дојтелбаум; пешадинац, припадник 13. националне одбране Адолф Брунер и неизмерно бројни други.³⁸ У Албанији је, у униформи војника рат провео и бечки медијски магнат Лео Александер Фројндлих (1875 – 1953).³⁹

³² Živana Vojinović, *Avramova deca. Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja* (Beograd: Orion art, 2015), 192, 297; Риста Ст. Делић, *Јевреји у Југославији* (Београд: Издање пишчево, 1938), 68; А. Гаон (пр), *Знаменити...*, 210-11; *Споменица...*, 80; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16. Раг војно-санитетске службе* (Београд: АМД систем, 2006), 95; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*

³³ *Beogradske novine*, Beograd, br. 152, 16. jula 1916, 10.

³⁴ *Споменица...*, 88; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*

³⁵ Josef Konforti, *Travnički Jevreji* (Sarajevo: Izdanje autora, 1976), 109.

³⁶ Ženi Lebl, *Da se ne zaboravi* (Beograd: Čigoja štampa, 2008), 231.

³⁷ А. Гаон (пр), *Знаменити...*, 217-8; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*

³⁸ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Márton Hegedűs (ed), *A Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914-1918-as világháború emlékére* (Budapest: s. n, 1941), 51*, 230-2, 394.

³⁹ Robert Elsie, *Historical dictionary of Albania* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2010), 155; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*

После прекида током неколико година окупације у Првом светском рату Косово и Метохија су реинтегрисани у ослобођену српску државу, односно новоустановљену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Према државној статистици, три године после формирања Краљевине СХС, 31. јануара 1921. године, на територији Косова и Метохије живело је укупно 408 Јевреја, од чега 94 у звечанском, 313 у косовском и само један у призренском округу. Једини Израелићанин пописан у Призрену био је др Јозеф Тајтелбаум, управо те године досељен из Беча. С друге стране, према подацима Савеза рабина у Београду, број косовскометохијских Јевреја четири године касније, 1925, био је незнатно другачији. По рабинској статистици, у Косовској Митровици је тада живело 93, а у Приштини 400 Јевреја.⁴⁰ Анализирајући податке о попису становништва 1921. године и бројном стању етничких и верских елемената на тлу Јужне Србије, др Миленко С. Филиповић износи податке и о јеврејској популацији, за коју каже да у већем броју живи и у градовима на Косову и Метохији, наводећи Косовску Митровицу са 104 и Приштину са 322 Јеврејина, а да је на читавом географском простору Косова и Метохије пописано укупно 427 Мојсијеваца.⁴¹ Током 1941. године на Косову и Метохији је према неким изворима живело око 550 Јевреја⁴², од чега је 394 припадало Јеврејској вероисповедној општини Приштина, а 90 Јеврејској вероисповедној општини Косовска Митровица.⁴³ Подаци о броју Јевреја у овим градовима 1941. године

⁴⁰ Ljubomir St. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj* (Zagreb – Beograd – Ljubljana: Ekonomska biblioteka Srba, Hrvata i Slovenaca, 1930), 95, 108-9; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2...*, 162-3.

⁴¹ Алекса Јовановић (ур), *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)* (Скопље: Одбор за прославу ослобођења Јужне Србије, 1937), 427-8, 431-2.

⁴² Небојша Ранђеловић, Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, *Позив на прогон. Антијеврејска и антимаџонска кампања у листу Време 1940. године* (Београд: Службени гласник, 2019), 184; Кринка Видаковић Петров, Драган Крسمановић, Војислава Радовановић, *Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије* (Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије, 2015), 10; Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, у зборнику: *Израелско-српска научна размена на проучавању Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јаг Вашем, 15-20. јун 2006.* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 395-408.

⁴³ Жељко В. Лазић, *Увод у смрт. Numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији* (Београд: Академија за националну безбедност / Јавно предузеће „Службени гласник“, 2016), 342, 436-8; Јаша Алмули, *Остали су живи* (Београд:

идентични су са подацима из јеврејских извора за 1938. годину, одакле су највероватније преузети и приписани последњој предратној години.⁴⁴

Према Правилима Савеза јеврејских вероисповедних општина у Краљевини Југославији потврђених одлуком министра правде 16. априла 1930. године и изменама Правила из 1933. и 1936. године, такође потврђених решењима Министарства правде „*све јеврејске вероисповедне општине, изузев оне општине које већ припадају Удружењу ортодоксних општина, које постоје у Краљевини Југославији или се доцније буду основале, чланови су Савеза и као такве имају сва права и дужности предвиђене овим правилима*“.⁴⁵ Иако је још 1928. године земунски рабин др Хинко Урбах предлагао оснивање рабината у Новом Пазару (60 породица), којем би припадале јеврејске општине у Приштини (31) и Косовској Митровици (21)⁴⁶, територија целокупног Косова и Метохије преко јеврејских општина у Приштини, Косовској Митровици и Скопљу припадала је Окружном рабинату у Скопљу. Скопској јеврејској општини са подручја Косова и Метохије припадале су територије Качаника, Призрена и Враништа. Јеврејска општина Косовска Митровица је, поред самог града, укључивала у своју надлежност и чланство Јевреја са подручја Подујева, Вучитрна, Србице, Истока и Шавника у Црној Гори, односно косовскомитровачки, лапски, вучитрнски, дренички, источки и шавнички срез. Највећа јеврејска општина на Косову и Метохији, она у Приштини била је надлежна за територију већег дела Косова и Метохије и једног дела севера Црне Горе. Од косовскометохијских градова њој су поред Приштине, припадали Пећ, Ђаковица, Ораховац, Сува Река, Урошевац и Гњилане, док је са простора Црне Горе обухватала насеља Колашин, Андријевицу и Беране, односно покривала територију грачаничког, колашинског, андријевачког, пећког, беран-

---

Завод за уџбенике, 2013), 18. Јаша Романо наводи да је у Косовској Митровици пред рат живело 113 Јевреја, што је бројка коју не помињу ниједни извори, а да је у Приштини живело 400 Јевреја са чиме се слажу нека врела. Види: Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941-1945. Жртве генцида и учесници NOR* (Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Југославије, 1980), 152-3, 199.

⁴⁴ Р. Ст. Делић, *Јевреји...*, 112-3.

⁴⁵ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 1, 15. новембра 1936, 2.

⁴⁶ *Јеврејски глас*, Сарајево, бр. 3, 27. јануара 1928, 4.

ског, ђаковичког, подримског, подгоричког (подгорског?), неродимског и гњиланског среза.⁴⁷

У међуратном периоду у Призрену је живела неколицина Јевреја, пре-тежно сефардског порекла. Малобројни јеврејски досељеници у граду на Бистрици потпадали су под надлежност ЈВО Скопље. На првом државном попису 1921. године у Подримском срезу пописан је само један Јеврејин од укупно 29.589 становника, што је чинило 0,003%, односно 0,001% на нивоу Призренског округа, чији је број износио 96.773 житеља.⁴⁸ Осим породице Тајтелбаум⁴⁹, као стално настањене у граду, у Призрену је у првим

⁴⁷ Архива аутора, *Predlog o teritorijalnom razgraničenju JVO učlanjenih u SJVO i teritorijama okružnih rabinata, upućen od strane Arondacione komisije, putem Izvršnog odbora, zasedanju Glavnog odbora SJVO, koje će se zasedanje održati u Zagrebu 23, 24 i 25 januara 1937 godine*; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 1-2.

⁴⁸ Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 31.

⁴⁹ Призренски лекар Јосеф Тајтелбаум је рођен 3. јула 1891. или 1895. године, од оца Израеља и мајке Естере, у селу Будзанов, поред места Трџовља, у области Тарнопоља, у Источној Галицији. Гимназију је завршио 1912. године у граду Броди, у галицијској области. На Бечком медицинском факултету студирао је медицину, када је током петог семестра, 24. августа 1914. године ступио у 19. аустријски домобрански пешадијски пук аустроугарске војске као једногодишњи својевољац лекаринар, оставши у том статусу и пуку до 1. маја, односно 15. јула 1915. године. Отад па до 13. новембра 1918. године Тајтелбаум је у аустроугарској војсци служио као батаљонски лекар лекаринар на руском фронту, у Галицији и Украјини, суделујући у Мајској (Пролећној) офанзиви 1915, Брусиловљевој офанзиви 1916, Керенсковој офанзиви 1917. и у походу Источне армије 1918. у Украјини. Током ратних дана одвија се његово војничко напредовање. Најпре је јануара 1915. године произведен у чин каплара, а већ марта исте године за наредника. За резервног санитетског кадета унапређен је 17. јула 1915. године, наредбом Краљевског Домобранског министарства од 13. августа 1915. године. За резервног заставника произведен је 1. фебруара 1916, а за резервног потпоручника 1. фебруара 1917. године. Из аустроугарске војске је демобилисан 23. децембра 1918. године услед опште демобилизације и ради довршетка медицинских студија. Учествовајући у Првом светском рату у аустроугарској војсци, из њега је изашао са завршеним ђачким роком (школом) и окићен с неколико високих одликовања. Златним крстом на пантљики и Медаљом храбрости са мачевима одликован је 11. августа 1916. године, Бронзаном медаљом храбрости одликован је 1917. године, а Медаљом за војне заслуге са мачевима, односно *Signum laudis*, одликован је 10. септембра 1917. године. Будући врсан зналац немачког језика, Медицински факултет у Бечу је завршио 1920. године. Пошто у пропалој монархији није могао себи да обезбеди радно место, прочитавши оглас о потреби за војним лекарима у новооснованој Краљевини СХС, пријавио се на конкурс и крајем исте или почетком 1921. године дошао у Призрен где је радио као лекар војног гарнизона града. Он је вероватно био онај једини Јеврејин у округу Призрен пописан на државном попису 1921. године, у коме је живео 96.781 становник. У југословенској војсци Тајтелбаум је Решењем Министарства војске и морнарице

од 12. априла 1921, потврђеним 19. октобра 1921. године, постављен за контрактуалног војног лекара и одређен на службу у Сталној војној болници Косовске дивизијске области у Приштини, где се јавио на дужност 15. априла, наредбом управе болнице за 1921. годину. Овде је Тајтелбаум вршио дужност шефа кожно-венеричног и заразног одељења до 4. јула 1921. године. Од 5. јула 1921. године, Тајтелбаум је наредбом команданта Косовске дивизијске области од 25. јуна 1921. године одређен да заступа у дужности гарнизонског лекара у Призрену, где се јавио 5. јула, вршећи службу на овом положају до предаје оставке. Истовремено је вршио и дужност управника гарнизонске амбуланте у Призрену. Дужност гарнизонског лекара у Призрену потврђена му је решењем Министарства војске и морнарице од 3. октобра 1921. године. Наредбом Министарства војске и морнарице од 31. октобра 1921. године постављен је за трупног лекара 30. пешадијског пука, на којем положају је остао до предаје оставке. Дужност трупног и гарнизонског лекара му је потврђена наредбом Министарства војске и морнарице од 31. маја 1926. године. Те године, 7. фебруара 1926, жени се приликом посете Бечу, Паулом Вајселбергер, рођеном 1905. године у селу Космежину, у близини Тарнопоља, од мајке Тилде и покојног оца Наума, велепоседника. Ове године одсуствује из војске 20 дана, највероватније због потреба венчања и одласка у Беч, а због боловања је још 12 дана био ван војне службе. И у југословенској војсци Тајтелбаум напредује у хијерархијском поретку. За санитетског поручника постављен је 22. маја 1926. године, а од 22. маја 1928. године одређен је за лекара 23. пешадијског пука и вршиоца дужности лекара Штипског гарнизона. Место војног лекара заменио је касније, од 1930. године па све до окупације 1941. године, општинским лекаром Призрена. Оставка у југословенској војсци му је одобрена одлуком од 29. јануара 1929. године. По позиву обилазио је болеснике, своје пацијенте и требаоце медицинских услуга, увек носећи своју лекарску ташну. По причању Призренаца Јозеф је као доктор уживао статус каквог племенског мага, враћајући у живот људе који су били на самрти. Пред Априлски рат био је мобилисан као санитетски официр. Избегао је заробљеништво, успевши да се са положаја на Проклетијама врати у Призрен. Јозеф је припадао малобројном кругу интелектуалаца у Призрену. Био је полиглота, говорио је поред српског још и немачки и старохебрејски, а умео да чита и пише, поред наведених језика још и на пољском. Тајтелбаумов ратни друг Арса Милатовић је пријатељевао са Јозефом док су заједничке дане проводили иза жица за време окупације у Другом светском рату и имао је само речи хвале о њему: *„Био је савршени интелектуалац, са огромном ерудицијом и врсни лекар. Био је човек фине нарави, врло комуникативан, поштен и хуман. Врло живахан. Међу логорашима веома омиљен. Сви смо жедно слушали његова учена предавања о Француској револуцији и о Римској империји. У дугим логорским сатима са њим смо играли шах или гледали како он игра. Међу нама био је најбољи шахиста. Тада сам први пут у животу видео како се игра симултанка коју је доктор играо са више њих и све их је победио. Љубазност, култура и хуманост нашега оца оставила је на нас велики утисак, те смо га задржали у дивној успомени. Он је са нама делио све тешкоће колектива као прави друг. Тада нам је причао о свом сину. Још тада сам чуо и запамтио ваше име. После рата, другови из наше групе, који су се вратили да раде на Космету, причали су ми да драги нам доктор Тајтелбаум, наш учитељ у шаху и у култури, није преживео рат...“* Јозеф је преминуо 1945. године. Његово једино дете, син јединац Раул Тајтелбаум рођен је у Призрену 13. децембра 1931. године. У родном граду је завршио основну школу, а пред сам рат, почео је марљиво и пасионирано да сакупља поштанске марке. Јаша Романо, *„Јевреји здравствени радници Југославије 1941-1945. Жртве фашистичког терора и учесници у народноослободилачком рату“*, *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Јевреја*

годинама постојања нове државе живео извесни др Јаков Шапиро, лекар среза подгорског током 1921-1922 године.⁵⁰ У наредном нешто дуже од двоценијском периоду мирнодопског живота унутар југословенске државе Призрен ће постати пребивалиште и радна средина бројним јеврејским лицима из других крајева замље који су по потреби службе били за краће или дуже време распоређивани на рад у разним градским органима. Нарочито је њихово присуство приметно у четвртој деценији минулог столећа када у граду живи и једна скопска јеврејска породица коју су чинили кројач Леон Карио, рођен 1895. у Скопљу и његова ћерка Стела Карио, ученица, рођена 1926. у граду на Вардару.⁵¹ Постоји податак да је у Призрену живео и Новосађанин Мирко (Бела) Фишер (1918 – 1943), који је нестало на принудном раду у Мађарској током Другог светског рата.⁵² У Призрену је 1936. године рођен и Јеврејин Аврам Анаф.⁵³ У граду је извесно време пре почетка Другог светског рата живео и београдски лимар Хајнрих Рахмиловић.⁵⁴ Током 30-их година прошлог века у Призрену је живео и

---

u Narodnooslobodilačkom ratu, 2 (1973): 73-263; А. Гаон (ур.), *Знаменити...*, 225-6; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 18; А. Gaon (ur.), *Mi smo preživeli...*2, 160-3, 165-7, 170-1, 176; Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima. Srbija* (Београд: Јеврејска општина Земун, 2010), 168, 170; Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*. (Београд: Јавно предузеће Службени гласник, 2012), 29; Војни Архив Београд, Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије, *Јозеф Тајтелбаум*.

⁵⁰ *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за године 1921 и 1922 које су прсте* (Београд: Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921), 890.

⁵¹ Софија Грандаковска, „Идентификација на Евреите од Македонија во Србија и Независна држава Хрватска во 1941 и 1942 година“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1 (2019): 203-242. Обоје ће бити маја 1942. године интернирани у логор Бањица и убијени на истом месту 11. октобра.

⁵² Мирко Фишер као житељ Новог Сада настрадао је у логору Аушвиц. П. Шосбергер, *Јевреји...*, 373.

⁵³ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Адолф Анаф*. Отац му је био трговачки путник и кино-оператер, рођен 23. децембра 1906. године у Пожаревцу од родитеља Адолфа и Ленке Меворах. Био је ожењен Милом, рођеном 1907. године у Скопљу, где им је било рођено и прво двоје деце, ћерке Ленка (1932) и Данка (1934).

⁵⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хајнрих Јулиус Рахмиловић; Ирина Петар Вујан*. Рођен је у Београду 15. августа 1909. године од оца Јулиуса и мајке Еве Барух. Био је у браку са Београђанком Воли Леви, рођеном 1. маја 1909. године. Други брак склопио је 22. фебруара 1938. године у Старчеву са чиновницом Министарства шума и руда, Српкињом Ирином Вујан рођеном у Београду 16. децембра 1913. године. Са њом је имао двоје деце рођене у Београду – ћерку Беатрису (17. април 1938) и сина Ђорђа (19. јануар 1940).

пензионисани београдски судија Јаков Леоновић, који је из Београда отишао за Призрен 29. августа 1938. године.⁵⁵ Непознати су нам разлози и дужина боравка у Призрену београдског Сефарда Хинка Алкалаја⁵⁶ који је 14. новембра 1940. године својој супрузи Ивки у Београду послао писмо и разгледницу са мотивима града на Бистрици на којој је исписао речи поздрава: „*Тебе и Тату поздравља из Призрена Хинко писмо слегује*“.⁵⁷

Краљевска војска била је микросредина која је окупљала и животно прожимала југословенске држављане из свих крајева различитог етничког порекла који су подлежали обавезној војној служби. Тим путем регрути и официри доспевали су у разне крајеве земље, па и оне на Косову и Метохији. У Призрену је једно време био стациониран и неки млади поручник могуће јеврејског рода Цимерман, где је живео са супругом, која је током врелих летњих дана уобичавала да се купањем у студеном Дриму расхлади. Друштво би јој правиле другарице Зана и Борка Ђурђевић, које би, невеште пливању, седеле на обали. Једном приликом, Зана је ушла у реку верујући да дубина воде расте постепено, изненада упавши у дубину од преко три метра и почевши да се дави. На њено запомагање у помоћ јој је притекла старија сестра Борка, коју је вода такође повукла у дубину. Цимерманову је, иако одличну пливачицу, ухватила паника па је дозивала купаче са обале у помоћ. Но, апелу се нико није одазвао. Срећна околност

⁵⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јаков Живко Леоновић; Јулија Живко Леоновић*. Рођен је у Београду 4. августа 1892. године од оца Живка и мајке Нети Коен. Био је ожењен Ређином рођеном 4. маја 1894. године у Скопљу са којом је имао најмање једног сина Мику.

⁵⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хинко Соломон Алкалај; Соломон Исак Стела Алкалај; Salomon Isak Sara Alkalaj*. Хинко Алкалај рођен је у Јагодини 23. новембра 1904. године од оца Соломона и мајке Јелисавете. Био је ђак поштанско-телеграфске школе. У браку је био са Загречанком Ивком рођеном 9. маја 1903. године у Загребу. У Београду је живео у улици Цара Душана бр. 66 код станодавке Данице Марић пријавивши се градским властима 24. децембра 1924. године. Други пут се на београдском пребивалишту пријавио 13. септембра 1925. године са адресом у Иванковачкој улици бр. 8 код станодавке Милеве Данић, да би се последњи пут регистровао 9. маја 1939. године код станодавца Корнелија Данингера у улици Хаџи Ђериној бр. 23/III. На овој последњој адреси Хинко Алкалај наведен је као станодавац почевши од 8. маја 1939. године своје оцу, бившем фотографу Соломону, рођеном 11. или 15. новембра 1864. године у Београду или Пожаревцу од оца Исака и мајке Саре или Стеле, који се у то време водио као римокатолик. Овај податак је симптоматичан ако имамо на уму да је Хинкова супруга била римокатоличка Хрватица.

⁵⁷ Архива аутора, Разгледница, *Хинко Алкалај, Призрен – Ивка Алкалај, Београд, 14. 11. 1940.*

је била да су истог дана на Дриму вршене војне вежбе Тридесетог пешадијског пука, где је међу војницима био поручник Душан Вукићевић, удаљен око 150 метара од дављеница. Натчовечанским пожртвовањем успео је да спасе обе сестре и у онесвешћеном стању изнесе на обалу. У међувремену, услед великог шока, Цимерманова је изгубила свест и потонула у реку, па је и њу, храбри и хумани спасилац отргао из руку сигурне смрти.⁵⁸ Случај овог јеврејског војника сасвим извесно није усамљен, морало је бити још јеврејских војних лица који су део службе и живота провели у граду на Бистрици.

Градска гимназија била је други пол акумулације јеврејских лица са стране. Кроз рад у њој продефиловало је неколико јеврејских просветних радника који су сходно квалификацијама и компетенцијама доприносили успешном и квалитетном извођењу наставе и реализацији образовних циљева, али уједно и испуњавали зацртане хигијенске стандарде и здравствене политике. У призренској гимназији током школске 1929/30. године лекар школске поликлинике и предавач два часа хигијене у IV² одељењу била је др Ана Вајс.⁵⁹ У овој гимназији је радио и неочењен чехословачки Јеврејин Јакоб Рајх. Као дипломираног студента филозофије за контрактуралног суплента поставило га је Министарство просвете одлуком од 5. јануара 1938. године, да би га одлуком од 30. априла унапредило за суплента. Током школске 1937/38. године држао је 20 часова недељно, од чега два часа филозофије у VIII разреду; три часа немачког језика у VI разреду; шест часова у Va и б одељењу и девет часова у IIIa, б и в одељењу. У VI разреду је 12. маја 1938. године одржао угледно предавање на тему „Каузалне реченице у немачком језику“.⁶⁰ У призренској гимназији се задржао кратко,

⁵⁸ *Политика*, Београд, 4. август 1935, 11.

⁵⁹ Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929-1930 годину* (Београд: с. п, 1930), 7; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину* (Скопље: с. п, 1938), 13. Рођена је 11. марта 1900. године у румунској Црној Шуми, од оца Лудвига и мајке Ирме, чија је завичајна општина била Скопље, а која се пријавила београдским градским властима 28. јануара 1938. године са станом код Еле Лајтнер у Ђушиној 28/1. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Ана Вајс*.

⁶⁰ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938...*, 12, 15, 20-1, 39. Рођен је 1901. године у Гаришници, од оца Адолфа и мајке Селине Вајс. Рајх се пре доласка у Призрен, 18. маја 1933. године пријавио у Београду код Мике Алавање Стојановић у

пошто је у току школске 1938/39. године премештен за суплента у Кавадару.⁶¹

У истој школи је радио и професор Оскар В. Шенк⁶², дипломирани студент филозофије, постављен за суплента призренске гимназије са месечном платом од 1.275 динара, указом од 29. марта или 9. априла 1938. године. Одобрењем Краљевске банске управе у Скопљу од 29. маја 1938. године одобрено му је одсуство од осам дана за период од 20. до 28. јуна. Током школске 1937/38. године држао је 15 часова седмично (четири часа цртања у Ib и в; три часа хемије у IVa; два часа природописа у VII разреду и по три часа у IIb и Ib одељењима). Истовремено је био руковалац збирке за цртање. У Ib одељењу одржао је 20. маја 1938. године угледно предавање на тему „*Фамилија главочика*“. Уз још неколицину колега и ђачких родитеља Шенк је водио једнодневну ученичку екскурзију 7. маја 1938. године до Липљана, Грачанице, Приштине и Косова поља.⁶³ Само неколико месеци касније Шенку је министар просвете, указом од 25. јула 1938. године, усвојио одлуку директора призренске гимназије од 30. јуна 1938. године, којом је постављен за пословођу-секретара школе с правом на хонорар у висини од 500 динара месечно, према Правилима о пословођама-секретарима средњих и учитељских школа.⁶⁴ Шенк је током школске 1938/39. године као суплент држао 20 часова седмично природописа, хемије и хигијене у одељењима IIb, IVa, IVb, Va, VIa, VII и VIII разреду, те био чувар хемијске и збирке за минералогiju и геологију и руковалац ђачког оркестра.⁶⁵ Шенк је школске 1939/40. године био разредни старешина VI разреда, држао 19 часова седмично хемије, природописа и хигијене у одељењима IVa, IVb,

---

Каменичкој 4, одакле се одјавио 18. јуна отишавши за Француску. У Београду се поново пријавио 6. августа 1938. године код Терезе Грузис у Ломиној 39. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јакоб Рајх*.

⁶¹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39 годину* (Косовска Митровица: с. п, с. а), 3.

⁶² *Глас југа*, Скопље, бр.78, 17. јануар 1941, 5.

⁶³ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 5, мај 1938, 473; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938...*, 12, 15, 17, 20-1, 32, 39, 44.

⁶⁴ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 8, август 1938, 796.

⁶⁵ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39...*, 8-9, 18.

Vb, VI, VII и VIII разреду, чувар хемијског и минералошко-геолошког кабинета, руковалац гимназијског оркестра, члан Заједнице дома и школе и одсуствовао је 28 дана из школе, пошто је био на војној вежби. Исте године у призренску гимназију постављен је и премештен одлуком суплент из Куманова, Бенцион Кампос, који је током школске 1939/40. године одсуствовао 18 дана. Он је био чувар збирке за физику, заменик разредног старешине VIII разреда и држао 22 часа седмично математике, физике и немачког језика у одељењима IIIv, Vb, VI, VII и VIII разреду. Осим тога био је одређен за члана испитивача математике Испитног одбора Вишег течајног испита одржаног у школи од 14. до 21. јуна 1940. године.⁶⁶

У Призрену је као професор Реалне гимназије радио и Давид Ј. Нафтали (1904 – 1941), који је одлуком министра просвете, по потреби службе 10. септембра 1937. године премештен у Мушку реалну гимназију у Суботици.⁶⁷ Пре доласка на Косово и Метохију, Нафтали је био суплент Учитељске школе у Сомбору, одакле је решењем министра просвете почетком јула 1933. године, односно одлуком од 3. августа 1933. године премештен по потреби у Реалну гимназију у Призрену.⁶⁸ Као суплент-приправник

⁶⁶ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1939-40 год.* (Призрен: с. п, 1940), 5-6, 8-9, 21, 23, 47, 54.

⁶⁷ *Време*, Београд, бр. 5621, 10. септембар 1937, 8.

⁶⁸ *Време*, Београд, бр. 4161, 7. август 1933, 10; *Prosvetni glasnik – službeni organ Ministarstva prosvete*, Београд, бр. 7, јул 1933, 764; Државна мушка учитељска школа у Сомбору, *Извештај за 1931-32 школску годину у смисли расписа С. н. бр. 16.162 од 23 – V 1930* (Сомбор: с. п, с. а), 13-4, 18, 42, 45-6; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 2, фебруар 1930, 216; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 12, децембар 1930, 216; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 12, децембар 1931, 1133; Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1932-1933* (Сомбор: с. п, 1933), 8, 35; Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1933-1934* (Сомбор: с. п, 1934), 3. Најранији траг о наставничкој професији дипломираног студента филозофије Нафталија води у Нови Сад, где је био суплент, чиновник 9. групе I категорије у Женској учитељској школи постављен одлуком од 28. јануара 1930. године, односно од 25. јануара 1930. године. Ово му је очигледно било прво радно место у просветној установи. У поменутој школи радио је две године. Одатле је, у 27 години живота, одлуком министра просвете од 5. децембра 1931. године премештен по потреби у Државну мушку учитељску школу у Сомбору, где је школске 1931/32. године предавао историју, педагогику, методику, школски рад, психологију и водио семинар у V разреду, док је у II и III разреду предавао физику. Укупно је имао 17 часова и био старешина у V разреду. У својству наставника методике Нафтали је са ученицима V разреда 16. априла 1932. године посетио школу у селу Ненадић у циљу

призренске гимназије Нафтали је одлуком од 25. фебруара 1935. године постављен за професора, чиновника VIII положајне групе у истој школи.⁶⁹ Школске 1935/36. године Нафтали је обављао дужност разредног старешине IIIб одељења и држао 18 часова недељно (три часа немачког језика у IV разреду и шест часова у IIIа и б одељењима; четири часа математике у IV одељењу; један час хигијене у IV и два часа у IIIа и б одељењима, те два часа философске пропедевтике у VIII разреду). Руковао је књижицом Кола трезвене младежи „*Јединство*“ и био његов надзорни наставник. Одржао је угледно предавање 28. фебруара 1936. године у VIII разреду из филозофије на тему „*Психологија страсти*“, а нешто раније, 27. јануара у школи је одржао и јавно предавање за ученике и народ на тему „*Васпитни циљ са гледишта модерне педагогије*“.⁷⁰ Током школске 1936/37. године био је разредни старешина IVб одељења, држао 22 часа седмично немачког језика, математике, писања и философске пропедевтике у одељењима Ia, Ib, IIIа, IIIб, IVа, IVб и VIII разреду, те био надзорни наставник Кола трезвене младежи „*Јединство*“ и руковалац његове књижнице. У школи је одржао угледно предавање 7. маја 1937. године у VIII разреду из философске пропедевтике на тему „*Методе научног истраживања – индукција и дегукција*“.⁷¹ У граду на Бистрици Нафтали је живео и радио све до лета 1937. године, када је по молби одлуком министра просвете од 27. августа

обrade методске јединице, а 22. априла основну школу у Стапару у сврху школског рада. Ученици су у датим школама одржали практична предавања у подељеним и неподељеним разредима. Следеће школске 1932/33. године, у истој школској установи Нафтали је имао 18 часова недељно, од чега је држао четири часа психологије у IIIб одељењу, по четири часа опште педагогије у IVа и IVб одељењима, по два часа ист. пед. у Va и Vb одељењима и два часа сем. пед. у Vb одељењу. Уједно је био књижничар у професорској књижници у женској школи. Овога пута, Нафтали је именован и за једног од тројице испитивача испитног одбора за полагање учитељског дипломског испита, обављеног у школи од 6. до 26. јуна 1933. године.

⁶⁹ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 3, март 1935, 373.

⁷⁰ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1935-36 годину* (Скопље: с. п, 1936), 4-5, 15-6, 18-9, 27.

⁷¹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1936-1937 годину* (Скопље: с. п, 1937), 6-7, 16, 18, 23, 35.

1937. године, односно 1. септембра по службеној потреби премештен у Државну мушку реалну гимназију у Суботици.⁷²

Призренску гимназију похађало је у међуратном периоду неколико јеврејских ученика. У њој се школовао извесни Виљем Штерн, који је у септембарском року 1929. на Вишем течајном испиту одржаном у школи од 7.

⁷² Државна мушка реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску годину 1937/38* (Суботица: с. п, 1938), 1, 10-1, 59; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938...*, 14; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1937, 953; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 11, новембар 1938, 1224-5; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1939, 968-9. Овде је школске 1937/38. године постављен за разредног старешину Va одељења и држао 20 часова седмично немачког језика и филозофије у одељењима IIIa, IIIc, IVa, IVc, Va, Vc и у одељењу VIII разреда са мађарским наставним језиком. Почетком новембра, суботички професор Нафтали, указом је унапређен у VII положајну групу. Из ове школе, почетком септембра 1939. године, Нафтали је по потреби службе указом премештен у Мушку реалну гимназију у Осијеку. Овај Београђанин, рођен 30. јануара 1904. године од оца Јакова и мајке Естире Меворах, у родном граду завршио је Филозофски факултет. Током студија приступио је напредном омладинском покрету и примљен у СКОЈ 1926. године, а нешто касније учланио се у КПЈ. На факултету је припадао групи истакнутих револуционара, посебно се истичући темељитим марксистичким образовањем. Био је члан Централног већа студената марксиста Београдског универзитета и један од оснивача напредног удружења „Прогрес“. Партија га је задужила за активност са радницима. У Призрену је живео у Војводи Путника бр. 19, а у Београду код Букице Демајо на Гундулићевом венцу 63, где се пријавио 2. јануара 1936. године, а одјавио 12. јануара 1936. године, отишавши за Призрен. Поново се код истог станодавца пријавио 30. јуна 1936. године и одјавио 25. августа 1936. године отишавши за Призрен. Опет се код своје станодавке пријавио 24. децембра 1936. године, а одјавио 11. јануара 1937. године отишавши у Призрен. Од 30. јуна 1937. године пријављен је поново на истој адреси, са које се одјавио 18. септембра 1937. године отишавши у Суботицу. Затим се пријавио 15. априла 1938. године, да би се одјавио 4. маја 1938. године и отишао у Суботицу. Задњи пут се код исте станодавке пријавио 27. децембра 1938. године, да би се последњи пут у Београду пријавио 23. децембра 1940. године код Богољуба Лупниковића у Кнегиње Олге 34. По окончању радног односа у призренској гимназији, био је професор и у Чачку. По капитулацији југословенске војске у Априлском рату активно се укључио у припреме за устанак у овом граду, али га је Гестапо ухапсио јуна 1941. године и стрељао 23. јуна 1941. године у Чачку. Наставника Нафталија сећао се Београђанин Давид Тајтацак (1899 – 1973) који је о њему оставио следећи кратак биографски запис: „Нафтали, чијег се имена више не сећам, био је професор гимназије негде на Космету, колико се сећам последња служба му је била у Пљевљима. Био је рођени брат Аврама Нафталија, трговца галантеристе и Чеге Нафталија, бакалина из Београда. Стрељан је на доставу квислинга од фашистичких окупатора, као члан КПЈ, 1942. године“. Види: J. Romano, *Jevreji...*, 447; David Tajtacak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2019), 109; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Давид Нафтали.

до 16. септембра био одбијен на три месеца из историје са земљописом. У јануарском року 1930. године Штерн је поново изашао на полагање Вишег течајног испита одржаног од 18. до 21. јануара, и тада му је призната зрелост и спремност за универзитетско образовање. Могуће је да је Јеврејин био и Густав Келер, ученик VI одељења ове гимназије током школске 1929/30. године, који је школску годину окончао оставши на полагању поправног испита из математике.⁷³ Следеће школске 1930/31. године Густав Келер положио је поправни испит одржан у школи од 1. до 4. септембра 1930. године.⁷⁴ Школске 1935/36. године у IIб одељење призренске гимназије ишао је неки Јохан Хелер, окончавши разред одличним успехом. Јохан Хелер је за одличан успех награђен књигом и новчаном наградом у износу од 200 динара дотираном од Академије наука.⁷⁵ Школске 1936/37. године Ib одељење призренске гимназије са одличним успехом завршио је јеврејски ученик Ашер Леоновић, IIIа одељење с врлодобрим успехом Живко Леоновић, а IIIб одељење с одличним успехом Јохан Хелер.⁷⁶ Следеће школске 1937/38. године Ашер Леоновић одличним успехом окончава IIв одељење призренске гимназије, а Живко Леоновић и Јохан Хелер врлодобрим успехом IVб одељење. Хелер је ослобођен полагања Нижег течајног испита одржаног 9, 13-16. јуна 1938. године, а Живко Леоновић је остављен на полагање поправног испита из математике.⁷⁷ Живко Леоновић је у овој гимназији положио Нижи течајни испит 1938. године и те школске 1938/39. године Јохан Хелер је одличним успехом окончао Vб одељење, зашта је награђен неименованим типом поклона.⁷⁸ Школске 1939/40. године VI разред призренске гимназије с одличним успехом окончао је Јохан Хелер због чега је награђен од школе, а Нижи течајни испит у јуну 1940. године приватно је положио испред IVа одељења Звонимир Штајнер.⁷⁹

⁷³ Државна мешовита гимназија у Призрену, Извештај за школску 1929-1930..., 11-2, 29.

⁷⁴ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1930-31 годину (Косовска Митровица: s. n, 1931), 6, 8.

⁷⁵ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1935-36..., 25-6, 29-30, 38-9.

⁷⁶ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1936-1937..., 29-30, 33-4.

⁷⁷ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1937-1938..., 50-1, 54-5, 61-2.

⁷⁸ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1938-39..., 14-5, 35-6, 47.

⁷⁹ Државна реална гимназија у Призрену, Извештај за школску 1939-40..., 47-8, 50, 52, 58.

У Призрену је проводио дане и београдски инжењер Еуген Хохберг, заступник мађарске фирме „Ганз“ у Београду, која се бавила продајом грађевинских машина. По његовим пројектима била је подигнута електрична централа у Призрену.⁷³ Као шеф окружне секције у Призрену, био је упошљен неки инжењер могуће јеврејског порекла Бартош, који ће на радном задатку трагично окончати живот. Њега су 1924. године при повратку са инспекцијског рада, сачекали качаци предвођени Асаном Салијем и плотуном из пушака смртно ранили, заједно са инжењером Милованом Мијушковићем, који се са њим налазио у колима. Истрагом је утврђено да је Бартош убијен због ургирања код надлежних власти да се сруши Синан-пашина џамија у Призрену, из безбедносних разлога, пошто је иста била склона паду и претила да угрози суседне објекте и живаљ. Овај Бартошев гест толико је изреволтирао локалну муслиманску популацију, да је окружни муфтија у Призрену Хаџи Рустем Рамадан Шпорта потплатио качака Салија са 15.000 динара да почини убиство мрског им инжењера. Због тога је Касациони суд почетком марта 1928. године оснажио пресуду којом је призренски муфтија као духовни инспиратор злочина кажњен робијом од двадесет година у окову, баш као и неколико качака који су учествовали у убиству Бартоша.⁷⁴

Осим афирмативних и позитивних разлога доспећа Јевреја у Призрен, било је и оних немилих и невољних, када су појединци и судски кажњеници робијали у овдашњем казамату какав је случај био са здравственим радником који се активно бавио политичким животом на овим просторима, дентистом - зуботехничарем Ђорђем Блајером (1908 – 1970). За секретара и члана ОК КПЈ за срез Неродимски постављен је 1939. године, а током 1940. године провео је 97 (*sic!*) дана у призренском затвору.⁷⁵

⁷³ Fogel, Ristović, Koljanin, *Pravednici...*, 193.

⁷⁴ *Политика*, Београд, 9. март 1928, 8.

⁷⁵ Рођен је 29. октобра 1908. године у Старој Пазови од оца Исидора и мати Аранке, члан КПЈ од 1937. године и истакнути синдикални радник у организацији дентиста, вођа левог крила синдикалиста, угледни радник Савеза трговаца. Завичајна општина били су му Хртковци, а живео је у Београду од 1927. до 1929. године, када се одселио у Нови Сад, да би крајем марта 1931. године поново прешао у Београд, одакле ће 20. августа 1931. године отићи за Скопље. Неки аутори погрешно наводе 1932. као годину његовог доласка у Скопље, где је по задатку Комунистичке партије упућен да организује УРСС-ов

синдикат. Због илегалног рада био је неколико пута привођен од полицијских органа. У Београду је боравио од 10. марта 1940. године до 16. априла када је отпутовао за Скопље, да би од 4. маја поново боравио у Београду све до 12. децембра када ће отићи за Скопље. Крајем године, 30. децембра 1940. оженио се Јеленом Хаџиперић из Истинића код Дечана, рођеном 13. новембра 1915. године. По изласку из затвора отишао је 21. децембра 1940. године у Београд, где га је затекао Априлски рат. После Априлског рата вратио се у Скопље по директиви партије. Када је ЦК КПЈ донео одлуку о оружаном устанку 4. јула 1941. године, а 12. јула упутио проглас народима Југославије с позивом на оружану борбу, у све покрајине упућени су чланови ЦК КПЈ са задатком да организују борбене јединице. С тим у вези у Македонију је упућен Блајер. Тамо је радио на организовању илегалне здравствене службе за збрињавање партизана. У Скопљу, где је радио као дентиста, учествовао је у организовању устанка, набавци лажних личних исправки, размени тајних порука, сакупљању лекова, оружја и одржавању веза са партизанским одредом у Штрпцу. Његов рад против окупаторског поретка је откривен пријавом непознатих денунцијатора. Бугарска полиција га је ухапсила септембра 1942. године, а Ратни суд осудио на доживотну робију. Са њим је пред суд изведен и Бањалучанин др Јаков Сарафић (1905 – ?), још један учесник илегалне здравствене службе. Сарафић је одлежао казну у Бугарској, а Блајер је издржавао казну у затвору Идризово код Скопља. И у затвору није остајао пасиван, радећи у затворској амбуланти. Био је међу организаторима бекства из затвора неколико лидера КП, а 28-29. августа 1944. године организовао је пробој око 350 политичких затвореника из овог затвора, међу којима се налазило и 19 Јевреја са тла Вардарске Македоније. Његов задатак је био да преко везе обавести партијску организацију ван затвора о планираном пробоју, како би иста спремно дочекала и организовала њихов прихват. Ступио је у контакт и са управником затвора, приволевши га да сарађује са затвореницима при пробоју и да им уступи извесну количину оружја. Четири дана након бекства, Блајер је организовао болницу 42. бригаде, која је служила и као болница Врховног штаба Македоније. Био је управник болнице ГШ Македоније, затим болнице 42. македонске дивизије, интендант 13. корпуса, помоћник управника болнице у Скопљу, шеф одељења за зубарство при Министарству народног здравља Македоније и шеф санитета града Скопља. Учествовао је у ослобођењу Скопља 13. новембра 1944. године. Са супругом Јеленом Блајер, Ђорђе је 26. децембра 1944. године учествовао на седници којом је обновљен рад Јеврејске општине Скопље. Седницу је отворио Блајер, на којој ће бити изабран за председника привременог одбора Јеврејске вероисповедне општине Скопље, а Јелена - Лена за члана Управног одбора. Пригодан говор, Блајер је одржао и приликом освећења обновљене синагоге у Скопљу 27. јануара 1945. године. Демобилисан је у чину капетана 1. класе. Носилац је „*Партизанске споменице 1941. године*“ и једног војног одликовања. У послератном периоду био је председник Јеврејске општине Скопље и члан Аутономног одбора за помоћ СЈОЈ. Преминуо је у Скопљу 1970. године. J. Romano, „*Jevreji zdravstveni...*“, 73-263; Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990), 313-4; Todor Chepreganov, Sonja Nikolova, „*The participation of the Jews in the National liberation movement*“, in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)* (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 215-223; Aleksandar Manojlovski, „*Seventieth anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in the Republic of Macedonia*“, in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of*

У музичком животу Призрена узео је учешћа и тамошњи Јеврејин Оскар Шенк, професор градске гимназије. Он је био члан вокалног октета у Призрену, формираног децембра 1940. године којим је дириговао професор гимназије Божидар Трудић, под чијим је руководством састав редовно одржавао пробе у свештеничкој канцеларији Саборне цркве Св. Ђорђа у Призрену. Октет је премијерни јавни наступ имао, после једномесечног увежбавања, 5. јануара 1941. године у цркви Богородице Љевишке. Овај октет био је трећи по реду основани музички састав у граду, након најстаријег певачког друштва „*Цар Урош*“ и хора ученика Призренске богословије.⁷⁶

У призренском одељку хуманитарног и националног удружења „*Коло српских сестара*“ активна је била и његова чланица Паула Тајтелбаум. Она је на годишњој скупштини ове подружнице, одржаној 28. маја 1936. године била изабрана у њен Надзорни одбор, заједно са Маријом Калмиковом и Мимом Јакић.⁷⁷ С друге стране, са призренским подбором

---

the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014) (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 269-286; J. Romano, *Jevreji...*, 53, 295-6, 337; Софија Грандаковска (пр), *Евреите од Македонија и холокаустот. Историја, теорија, култура* (Скопје: Евро Балкан Пресс, 2011), 4-5; *Народен лекар. Автобиографија на г-р Аврам Нисим* (Скопје: Еврејска заедница во Република Македонија, 2007), 80; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1-2, januar-februar 1981, 9-10; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ђорђе Блајер; Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1988, 120; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1989, 118.

⁷⁶ *Глас југа*, Скопље, бр. 78, 17. јануар 1941, 5. Поред наведених чланови октета били су и протојереј, професор богословије Виктор Царевски; свештеник, црквено-судски тужилац Рашко-призренске епархије Чедомир Ж. Симић; ђакон, писар Црквеног суда Ђорђе П. Јовановић; чиновник Црквеног суда Радивоје Ђ. Дојковић; чиновник Среског начелства Добривоје П. Трифуновић; књижар Слободан В. Чемерицић; суплент гимназије Бранимир Габричевић; суплент гимназије Милан Марић; чиновник Техничког одељка Сава Чунтић; механичар Ратомир К. Башић; мутавџија Анђелко Петровић и кандидат филозофије Милош Чупаревић.

⁷⁷ *Правда*, Београд, бр. 11.349, 29. мај 1936, 4; Miloš M. Damjanović, „Relations among Jews and Gentiles in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: From Autocentrism to Assimilation“, *Colloquia Humanistica, Serphardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe*, 9 (2020): 121-138. Истом приликом за председницу призренске секције удружења изабрана је Тута Печеновић, за потпредседнице Славка Андрејевић и Вукосава Катић, за секретара Вера Гушчин, за благајницу Роса Кијачић, а за управне чланице Славка Коцић, Ленка Јовановић, Ирина Атаљанц, Лепа Лазић, Санда Савић, Стефанка Газикаловић, Ана Чочановић, Санда Гапић, Стојанка Манојловић, Стојанка Королејић, Санда Дамјановић, Јефа Дрваревић, Јефа Јанићијевић, Деса Дрваревић, Наста Цицивиће-

друштва „Српска мајка“, сарађивао је јеврејски лекар у овом граду, Јосеф Тајтелбаум. Ово друштво је веома успешно помагало градску сиротињу и пружало здравствену заштиту деци. Чланице друштва обилазиле су куће хришћанских и муслиманских сиромаша пружајући им потребну помоћ. Друштво је успевало да помоћу разних приредаба повећа своје приходе намењене утрошку у хумане циљеве.⁷⁸

У досадашњем излагању упознали смо се са присуством и животом појединих јеврејских лица која су у вишедеценијском раздобљу од друге половине XIX века па до средине XX столећа привремено боравила у Призрену. У Призрену никада није било бројне јеврејске популације па према томе ни услова за оснивање и постојање организоване јеврејске заједнице. Пошто није било стално настањеног, домородачког јеврејског живља у граду нису се могли створити услови за формирање јеврејских установа. Јеврејски појединци који су настањивали град задржавали су се у њему до окончања постојања разлога њиховог доласка. Мотиви местимичног досељавања јеврејских индивидуа у град били су углавном пословне природе. По потреби службе државни органи власти слали су их у највећу метохијску варош којој је као и осталим крајевима Старе и Јужне Србије била неопходна ургентна и силовита интервенција на друштвеном, привредном, просветном, културном и другим пољима, запуштеним у вишевековном османском немару. С тим у вези изложили смо биографске податке о јеврејским лицима у граду и њиховим занимањима, каријерама, службеним активностима и успесима, као и јавном делокругу рада, путем којих откривамо њихову улогу, значај и утицај на друштвена кретања, развој и токове у прошлости ове метохијске лепотице.

вић, Роса Патрногић, Тодорка Жорић, Милка Мицић, Гица Тоскић и Вукосава Бајић. Са скупштине су учесници упутили поздравне телеграме оданости Њ. В. краљици Марији (1900 – 1961) и председници Кола српских сестара Мирки Грујић (1869 – 1940).

⁷⁸ *Правда*, Београд, бр. 10. 212, 13. април 1933, 5. Председница друштва 1933. године била је Роса Марковић; потпредседница Славка Андрејевић; секретар Вера Гушчин; благајник Маринка Чомић; чланице Управног одбора биле су Ленка Јовановић, Т. Печеновић, Н. Цицвићевић и Д. Скалалевић, док су у Надзорном одбору чланице биле А. Шошкић, А. Сергејева и А. Паулини. Друштво је основало и Коло девојака, чијим је радом руководила Ната Николић, секретар била Даница Дрваревић, а благајник Драга Мандић. Бесплатан преглед деце Друштво је организовало у друштвеном Диспанзеру, које су обављали лекари П. Јовановић, А. Ћалевић, Т. Поповић, П. Гавриловић, Ј. Тајтелбаум и докторка К. Костић.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни Архив, Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије, Београд (1921 – 1941)

Историјски архив Београда, Фонд Управа града Београда (Картотека житеља града Београда и Земуне), Београд (1928 – 1944)

Архива аутора

Периодична штампа

Beogradske novine, Beograd (1916)

Време, Београд (1933, 1937)

Глас југа, Скопље (1941)

Jevrejski glas, Sarajevo (1928)

Jevrejski pregled, Beograd (1981, 1988, 1989)

Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд (1936)

Политика, Београд (1928, 1935)

Правда, Београд (1933, 1936)

Prosvetni glasnik – službeni organ Ministarstva prosvete, Beograd (1930, 1931, 1933)

Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, Београд (1935, 1937, 1938, 1939)

Монографије, објављени извори, мемоари, дневници, аутобиографије, биографски лексикони, путописи, каталози изложби, зборници радова, стручни часописи

Albala Lebl, Paulina. *Vidov život. Biografija dr Davida Albale* (Beograd: Aleksandar Lebl, 2008).

Алмули, Јаша. *Остали су живи* (Београд: Завод за уџбенике, 2013).

Антонијевић, Ненад. „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, у зборнику: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*. Збор-

ник рагова са научног скупа, *Јерусалим – Јад Вашем*, 15-20. јун 2006. (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 395–408.

Бартл, Петер. *Албанци од средњег века до данас* (Београд: Издавачко предузеће СЛЮ, 2001).

Батаковић, Душан Т. *Дечанско питање* (Београд: Чигоја штампа, 2007).

Батаковић, Душан Т. *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима* (Београд: Чигоја штампа, 2006).

Војводић, Михаило. *Стојан Новаковић и Владимир Карић* (Београд: Издавачко предузеће СЛЮ, 2003).

Vojinović Živana. *Avramova deca. Potemnik šabačkih i podrinskih Jevreja* (Beograd: Orion art, 2015).

Вранићи, Биљана. „Једини остаци материјалне културе Јевреја у Приштини – сепулкрални“. *Гласник груштва конзерватора Србије*, 18 (1994): 189-191.

Vujović, Miodrag – Miša (pr). *Frojdov život снова* (Beograd: Izdavačka agencija „Riznica“, 2010).

Вучетић, Биљана. *Богдан Раденковић (1874-1917). Судбина једног српског националисте* (Београд: Историјски институт, 2018).

Гаон, Александар (ур). *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон* (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011).

Gaon, Aleksandar (ur). *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003).

Грандаковска, Софија (пр). *Евреите од Македонија и холокаустот. Историја, теорија, култура* (Скопје: Евро Балкан Пресс, 2011).

Грандаковска, Софија. „Идентификација на Евреите од Македонија во Србија и Независна држава Хрватска во 1941 и 1942 година“. *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1 (2019): 203-242.

Дамјановић, Милош М. „Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата“, у зборнику: *Државност, демократизација и култура мира. Тематски зборник рагова* (Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2015), 109-129.

Damjanović, Miloš M. „Relations among Jews and Gentiles in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: From Autocentrism to Assimilation“. *Colloquia Humanistica, Serphardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe*, 9 (2020): 121-138.

Damjanovic, Milos. „The Jewish presence in Kosovo and Metohija during The Balkan wars and WWI“ у зборнику: *Меѓународна научна конференција Балканот:*

- луге, војни и мир. Материјали од меѓународната научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја* (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 323-340.
- Делић, Риста Ст. *Јевреји у Југославији* (Београд: Издање пишчево, 1938).
- Државна мешовита гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1929-1930 годину* (Београд: s. n, 1930).
- Државна мушка реална гимназија у Суботици. *Извештај за школску годину 1937/38.* (Суботица: s. n, 1938).
- Државна мушка учитељска школа у Сомбору. *Извештај за 1931-32 школску годину у смислу расписа С. н. бр. 16.162 од 23 – V 1930.* (Сомбор: s. n, s. a).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1930-31 годину* (Косовска Митровица: s. n, 1931).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1935-36 годину* (Скопље: s. n, 1936).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1936-1937 годину* (Скопље: s. n, 1937).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1937-1938 годину* (Скопље: s. n, 1938).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1938-39 годину* (Косовска Митровица: s. n, s. a).
- Државна реална гимназија у Призрену. *Извештај за школску 1939-40 год.* (Призрен: s. n, 1940).
- Државна учитељска школа у Сомбору. *Извештај за школску годину 1932-1933.* (Сомбор: s. n, 1933).
- Државна учитељска школа у Сомбору. *Извештај за школску годину 1933-1934.* (Сомбор: s. n, 1934).
- Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за године 1921 и 1922 које су прости* (Београд: Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921).
- Elsie, Robert. *Albania and Kosovo in color 1913. The autochromes of the Albert Kahn collection* (Tirana: Skanderbeg Books, 2008).
- Elsie, Robert. *Historical dictionary of Albania* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2010).
- Иванић, Душан (пр). *Срби у Лајпцигу* (Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“ / Народна библиотека Србије, 2012).

- Јовановић, Алекса (ур). *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)* (Скопље: Одбор за прославу ослобођења Јужне Србије, 1937).
- Konforti, Josef. *Travnički Jevreji* (Sarajevo: Izdanje autora, 1976).
- Kosier, Ljubomir St. *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj* (Zagreb – Beograd – Ljubljana: Ekonomska biblioteka Srba, Hrvata i Slovenaca, 1930).
- Костић, Лаза М. *Срби и Јевреји* (Нови Сад: с. н, 2003).
- Костић, Петар. *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)* (Скопље: с. н, 1933).
- Костић, Петар. *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)* (Београд: с. н, 1928).
- Лазих, Жељко В. *Увод у смрт. Numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији* (Београд: Академија за националну безбедност / Јавно предузеће „Службени гласник“, 2016).
- Lebl, Ženi. *Da se ne zaboravi* (Beograd: Čigoja štampa, 2008).
- Lebl, Ženi. *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa, 2012).
- Lebl, Ženi. *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990).
- Мазовер, Марк. *Солун град духова. Хришћани, муслимани и Јевреји 1430-1950.* (Београд: Досије студио / Београдска отворена школа, 2017).
- Manojlovski, Aleksandar. „Seventieth anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in the Republic of Macedonia“, in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)* (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 269-286.
- Мекензи Мјур, Георгина и Аделина П. Ирби. *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* (Београд: Luxphoto / Rotary club Beograd – Singidunum, 2007).
- Miletić Aleksandar R., Belul Beqaj i Srđan Milošević. *Albansko-srpske bese 1906-1907. Model suživota srpske i albanske zajednice na Kosovu* (Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog, 2019).
- Митров, Ненад. *Дневник (1914-1917) (1937-1940)* (Нови Сад: Градска библиотека, 2014).

- Митровић, Андреј (пр). *Милан Ракић. Конзулска писма 1905-1911* (Београд: Просвета, 1985).
- Mihailović, Milica. „Arhivska građa o Jevrejima Beograda u Prvom svetskom ratu iz Arhiva u Lavovu“. *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, 10 (2015): 71-122.
- Народен лекар. Автобиографија на г-р Аврам Нисим* (Скопје: Еврејска заедница во Република Македонија, 2007).
- Недељковић, Славиша Д. „Етничка и професионална структура становништва Косова и Метохије у првој половини 19. века“, у зборнику: *Историографија и савремено друштво. Тематски зборник радова* (Ниш: Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, 2014), 162-176.
- Недок, Александар С. *Балкански ратови 1912-1913. Раг српског војног санитета* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2012).
- Недок, Александар С. *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16. Раг војно-санитетске службе* (Београд: АМД систем, 2006).
- Нушић, Бранислав Ђ. *Косово (Опис земље и народа)* (Београд – Приштина: Просвета / Јединство, 1986).
- Петров Видаковић, Кринка, Драган Крсмановић и Војислава Радовановић. *Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије* (Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије, 2015).
- Петровић, Милић Ф. (пр). *Документи о Рашкој области 1900-1912* (Београд: Архив Србије, 1995).
- Поповић, Ненад. *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997).
- Prlinčević, Čedomir. „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine“. *Glasnik Muzeja Kosova*, XV – XVI (1987): 121-142.
- Радосављевић, Недељко В. „Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766-1878)“, у зборнику: *Историја и значај Призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)* (Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Призренска богословија Св. Кирила и Методија / Центар за црквене студије, 2013), 9-27.
- Ранђеловић, Небојша, Жељко Лазић и Мартин Матијашевић. *Позив на прогон. Антијеврејска и антимаџонска кампања у листу Време 1940. године* (Београд: Службени гласник, 2019).

- Romano, Jaša. „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu“. *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu*, 2 (1973): 73-263.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 1980).
- Споменица педесетогодишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921 (Београд: с. н, 1925).
- Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912-1918 (Београд: с. н, 1927).
- Shkrielj, Redjep. „The Jews in the Kosovo vilayet (1877-1912)“; in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)* (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 101-113.
- Tajtacak, David. *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије, 2019).
- Тасић, Дмитар. *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920* (Београд: Јавно предузеће Службени гласник, 2012).
- Турлаков, Слободан (пр). „Мемоари Вукашина Ј. Петровића“. *Споменик Српска академија наука и уметности*, 16 (2009): 1-240.
- Fogel, Milan, Milan Ristiović i Milan Koljanin. *Pravednici među narodima. Srbija* (Београд: Јеврејска општина Земун, 2010).
- Horwath, Peter i Miroljub Joković. *Friedrich Salomo Krauss (1859-1938). Folklorista, etnograf, seksolog* (Београд – Нови Сад: Институт за југословенске књижевности и општу књижевност / Издавачко предузеће „Јокović, Inc“, 1992).
- Hegedűs, Márton (ed). *A Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914-1918-as világháború emlékére* (Будапешт: с. н, 1941).
- Хиршфелд, Лудвиг. *Историја једнога живота* (Београд: Српска књижевна задруга, 1962).
- Храбак, Богумил. *Призренска арбанашка лига 1878-1881* (Београд: Аутор, 1998).
- Chepreganov, Todor and Sonja Nikolova. „The participation of the Jews in the National liberation movement“, in *Proceedings: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second*

World War (1944-2014) (Skopje: Jewish community in the Republic of Macedonia, 2015), 215-223.

Шаренац, Данило. „Дневник са пута евакуације од дана 23. окт(обра) 1916. чиновника Моше Мевораха“. *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, 10 (2015): 123-144.

Шосбергер, Павле. *Јевреји у Војводини. Кратак преглед историје војвођанских Јевреја* (Нови Сад: Прометеј, 1998).

Milos M. Damjanovic

JEWIS IN PRIZREN FROM THEIR EARLIEST HISTORY UNTIL THE HOLOCAUST

Summary: *Metohija's demographic, economic, cultural, and historical center had a long multi-cultural and multi-ethnic tradition. It was a place where, over the course of multiple generations, various civilizations, faiths and nationalities found themselves intertwined. It is indicative that Prizren's bazaar, as a hair of trade and commercial activity, lacked an organized, that is, significant Jewish community. Throughout various historical epochs, and as was the case with the wider fertile Metohija region, it was only the rare Jewish individual or small numbers of families who temporarily or permanently called this medieval urban and architectural pearl their home. Despite the absences of active, institutionalized Jewish life in Prizren, a fairly large number of Jews from Austro-Hungarian and Yugoslav states settled there in quick succession. With their professional skills and social activism, they left long-lasting and indelible mark and importance on the overall local development in a place that they accepted as their home, be it voluntarily or due to social circumstances. Their presence served to enrich a wide array of fields public life, ranging from healthcare to the education and economy. This paper will present a chronology of presence and the social role played by the small numbers of Jewish residents of this city on the Bistrica river.*

Key words: *Jews, Sephardim, Ashkenazim, Prizren, Kosovo and Metohija, Serbia, Yugoslavia, Ottoman Empire.*